

מאחרונים על החומה לראשוני הבונים – לבנייתו של המרכז הספרותי בארץ־ישראל, 1910–1935

מקובל לתאר את השלבים העיקריים בהתפתחותה של הספרות העברית בארץ במקביל לשלבים בהתפתחותו של הישוב, ולפיכך, לראות את העליות השונות כציוני־דרך גם בהתפתחותה של הספרות העברית בארץ־ישראל. כלומר, לתאר את שלבי התפתחותה של הספרות העברית במושגים כמו העליה הראשונה, השנייה וכדומה. אולם למרות שהתפתחותו של המרכז הספרותי בארץ־ישראל אכן התחוללה מתוך זיקה עמוקה לתהליכי־יסוד בחברה הישובית, לא החל המרכז הספרותי בארץ־ישראל להתפתח בחפיפה לעליה הראשונה והשנייה, אף כי אנשיה היו שותפים לבנייתו ויצרו את התשתית ההכרחית לעצם קיומו של קהל הקוראים. המרכז הספרותי החל להתפתח בתחילת שנות העשרה של המאה העשרים, מתוך תגובה לתהליכים היסטוריים שעברו על המרכז הספרותי באירופה ולתהליכים שהתרחשו בחברה הישובית – בעיקר בפרספקטיבה התרבותית שלה – ואשר איפשרו את תחילת היווצרותו של המרכז הספרותי. זאת בהנחה שבמושג "מרכז ספרותי" מדובר לא בהיווצרותם המקרית של טקסטים ספרותיים, אלא בקיומו של מכלול מימסדים ספרותיים המתקיימים בטריטוריה לאומית מסוימת ופעילים במידה רבה בתהליך ההתפתחות והריבוד של המערכת הספרותית המתקיימת באותו מרכז.

אם מדובר במערכת ממוסדת כזו, גם אי־אפשר לראות את תחילתה ב־1924, כפי שמקובל בדרך־כלל לחשוב, כאשר עבר המרכז הספרותי מאירופה לארץ־ישראל עם ביאליק בראשו. המימסדים הספרותיים בתחומי ארץ־ישראל ובחבר־רה הישובית החלו להתפתח עוד קודם־לכן, אם כי מובן ש־1924 היתה שנת־מפתח בבנייתו של המרכז הספרותי בארץ־ישראל. היא נתפסה כשנת־מפתח משום שעם עלייתו של ביאליק לארץ הוכרו במעין אקט פורמלי על נטישתה של אירופה כמרכז ספרותי, והוכרזה למעשה ההכרה במרכז שבארץ־ישראל כמרכז של הספרות העברית בעולם כולו. אולם למעשה, עוד לפני שהוכרו באופן פורמלי על קיומו של המרכז הספרותי בארץ־ישראל, החלו להתפתח כאן המימסדים של מרכז ספרותי, שבו פעלו סופרים אשר יצרו באופן שיטתי וסדיר טקסטים בתרבות, שהיה להם קהל יציב וקבוע ואשר שירתו אותן

מסגרות ספרותיות שונות, שדפוסייהן החלו להתמסד אט-אט.

תחילתו של תהליך התמסדות המרכז הספרותי בארץ ישראל חלה אפוא עוד בשנות העשרה המוקדמות, וסופו של התהליך שבו נקבעו הדפוסים והתמסדו היה לקראת אמצע שנות השלושים. אם מחפשים תאריכי-מפתח, ניתן לראות בשנת עלייתו של ברנר לארץ את השנה שבה החל באופן שיטתי ומודע הנסיון להקים בארץ ישראל מרכז ספרותי שישימש כמרכז בהא הידיעה של הספרות העברית וימלא את צרכיו של קהל הקוראים, ואילו את שנת מותו של ביאליק ב-1934 ניתן לראות כשנה המסכמת את תהליך ההיווצרות של המימסדים הספרותיים בארץ-ישראל. בשנה זו נסתיים תהליך העתקתם של המרכזים הספרותיים מאירופה לארץ-ישראל. בתהליך זה, שתחילתו ב-1924, נעשה ניסיון להקים מימסד ספרותי חילופי למימסד הספרותי שעלה לארץ מאירופה, ובו גובשו המסגרות שהחלו להיווצר קודם-לכן, בשנות העשרה, וזאת מתוך התאמה לדפוסי הקיום של המרכז הספרותי בחברה הישובית.¹

להלן יוצגו שלוש שאלות באשר להתפתחותו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל: האחת – מה היתה המוטיבציה ומה היתה הלגיטימציה לבנייתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל עוד לפני שעבר לכאן המרכז הספרותי מאירופה? השניה – באיזו מידה נקבעו הדפוסים של המרכז הזה בארץ-ישראל עוד בשלב הראשון של הקמתו? והשלישית – באיזה אופן קבעו הדפוסים שהחלו להתגבש בשלב הראשון בבנייתו של המרכז הספרותי בארץ את מיבנהו ואת דרך התפתחותו לעתיד, כפי שזו קבעה את מעמדו בחברה הישובית, ואף מאוחר יותר – בתקופת המדינה?

במכתב שכתב יוסף חיים ברנר אל א' ביילין בתמוז תרס"ט (1909)² הוא טען:

אתה רוצה שאכתוב לך ב"כובד ראש" כי תבוא, אולם אני איני יכול לכתוב לך זאת אפילו בקלות ראש. אקלימה של הארץ קשה, אוכלים פה קדחת, להשתכר אין במה, אין! אלא שאם רוצה אתה לבוא ויהי מה – אז אין לדבר. אני למשל, אחת ידיעתי הנוכחית, אלמלי הייתי נמצא באיזה אורת פלא בלונדון – לא הייתי יוצא משם. ועליך לדעת, מתקוות ה"גאולה" צריך להתיימשך לחלוטין. איש לאוהליך! [...] ביילין! אתה

1. איתמר אבן-זוהר, "הספרות העברית הישראלית: מודל היסטורי", הספרות 3, עמ' 427-440.

2. יוסף חיים ברנר, כל כתבי י.ח. ברנר, ג', תל-אביב 1967, (להלן: ברנר), איגרת מס' 443.

יודע, כי אני אוהב אותך; אתה יודע, כי הייתי רוצה להתראות אתך, אבל אני אומר לך באופן קטיגורי: אל תסע!

ובמכתב אחר, אל פ' לחובר, כתב:³

בנוגע להוצאת אורגן ספרותי בארץ-ישראל – הנה דעתי: א) להוצאה ספרותית אמיתית יש מקום דווקא במרכז קולטורי ולא כאן, שספר חדש באיזו שפה הוא חזון לא נראה. לצד הציבורי שבדבר אין לתת ערך מיוחד. אפילו "הפועל הצעיר", שכולו ציבורי, אין לו כל השפעה לא בפנים הארץ ולא מחוצה לה. זהו בכלל, מן הצד האובייקטיבי שבדבר...

ואכן צדק ברנר, התנאים "האובייקטיביים" בארץ היו קשים מנשוא: למרכז ספרותי לא היתה כאן תשתית טכנית, לא תשתית כלכלית ואף לא תשתית של קהל קוראים יציב, שיכול לקיים את הספרות. התשתית הטכנית בארץ-ישראל היתה עלובה ביותר, כמעט בלתי-קיימת. בארץ פעלו אומנם בתי-דפוס אחדים, אך הם סבלו מקשיים טכניים רבים, וקשה היה להאמין שניתן להוציא-לאור עיתונות, ספרים או כתבי-עת. בתי-הדפוס סבלו ממחסור קבוע בנייר המיובא, לא היתה צינקוגרפיה – את הגלופות נאלצו להכין באירופה, דבר שעיכב את תהליך הפקת הספרים וגם יקר אותם; מסתבר שגם באותיות דפוס היה מחסור, ולא היו בנמצא מספיק אותיות דפוס מאותו סוג, והתוצאה – קשיי הגהה רבים, שלא לדבר על הקשיים שהתעוררו בעצם תהליך הייצור של הספר. במכתב אל ברדיצ'בסקי מתאר ברנר את תלאותיו בהוצאה-לאור של קובץ ספרותי שבו השתתף גם ברדיצ'בסקי:

צער גדול גורם לי עניין ההגהה. הסכמתי, שהדבר יעלה לי אפילו בעשרה פראנקים – וגם זה אי-אפשר. בבית-הדפוס "אחדות", שבו אני מדפיס את הקובץ, יש אותיות רק לחצי בויגן, שמסדרים ומדפיסים ומפזרים ושוב מסדרים; אין כאן מכונת סידור ואין גם די אותיות לעיתון ולקובץ. לכן גם אילו היה מאמרך מחזיק רק חצי בויגן, כי אז אפשר היה להפסיק את העבודה לשלושה שבועות. אבל מאמרך יחזיק בוודאי כבויגן דפוס ואי-אפשר לסדרו בכתי-אחת בשום אופן. הלכתי לבית-דפוס אחר והייתי נכון לשלם עשרה פראנק עודף, ובלבד שיסדרו ויחכו, אבל אין שם אותיות דומות לאלו שהקובץ נדפס בהן. אקווה שתאמין לי אם אומר לך, שלפי מצב הדברים אין כל אפשרות טכנית לשלוח לך הגהה מפה.

3. ברנר, איגרת מס' 445.

ואם אחרי כל אלה תחזיק בתנאי דבני גד ובני ראובן – לא אדע מה לעשות [...] ⁴

האפשרות להקים מרכז ספרותי בארץ סבלה לא רק מהיעדר תשתית טכנית אלא גם מבסיס כלכלי רעוע ביותר ומהמספר הקטן להחריד של קהל הקוראים הפוטנציאלי. לכן לא יכלה כל יוזמה מו"לית, שהיתה נתונה תחילה בעיקר בידיים פרטיות, לקוות לרווח, ובמקרה הטוב קיוו המו"לים לכסות את הוצאות ההדפסה של הספר, ואף בכך לא הצליחו בדרך-כלל. ברנר, למשל, היה נתון כמעט תמיד בקשיים כספיים בגלל הספרים שהוציא לאור. במכתביו מצויות עדויות לא מעטות על הקשיים הכלכליים שהיה נתון בהם בגלל השקעותיו בספרים ובשל ההלוואות שנטל על עצמו לצורך זה. רוב הספרים שבהוצאתם לאור היה מעורב לא כיסו את ההשקעה בהם. כך, למשל, כתב אל שלום שטרייט כי גם אם יצליח למכור את המהדורה של "רביבים" ו', (דבר שהיה לו סיכוי קלוש מאוד), יפסיד סכום של 10–15 ל"מ.⁵

למרות הצהרותיו המפורשות של ברנר, שהיתה בהן משום הרמת ידיים, ולמרות מודעותו לקשיים העצומים העומדים בפני מי שרוצה להיות שותף להקמתו של מרכז ספרותי בארץ-ישראל, היה ברנר אחת הדמויות הדומיננטיות והפעילות ביותר בהקמתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל (יחד עם ר' בנימין, האחים שטרייט, האחים וילקנסקי ועוד). אין כמעט מפעל ספרותי שלא היה קשור בו: החל משותפות בעריכת "הפועל הצעיר", דרך פעילות בהוצאת "לעם", ומאוחר יותר בהוצאת "יפת", חברות בוועדה לתרגומים של המשרד הארצישראלי בתקופת המלחמה – שיזמה מפעל תרגומים גדול למדי בתנאי התקופה – ועד לעריכת כתבי-העת הספרותי של מפלגת אחדות-העבודה – "האדמה". כל זאת, בלי להזכיר כמובן את המיגוון העצום של תוכניות ספרותיות שברנר היה שותף פעיל ליוזמתן ואשר ברובן המכריע לא הגיעו לכלל הגשמה.

איך אפשר להסביר את הסתירה הזו? איך אפשר להסביר את העובדה שברנר וחבריו הפעילים במרכז הספרותי בארץ-ישראל בשנות העשרה מכחישים מצד אחד את האפשרות להקים מרכז כזה ומצד שני הם פעילים בו ללא הפסק, מתוך הקדשה של כל עצמיותם למען הקמתו, ומתוך נכונות להקרבה אישית מרובה? במכתבו אל לחובר כותב ר' בנימין:

4. ברנר, איגרת מס' 570.

5. ברנר, איגרת מס' 708.

כשם שכל עבודת הישוב היא בעיקרה נישאת על כנפי יסורים וויתורים וכשם שאין בכלל בארץ-ישראל בתי-קפה, בתי-זונות וכיוצא בהם סממני הקולטורה של כרכים גדולים, כך גם שאיפותינו בספרות הן תוצאות של איזו נדירות.⁶

ובמכתב אחר, אל שלום שטרייט, כתב:

יצר הרע מסיטני להוציא חוברות "למועד". מה שייך? צריך להפסיד בספרות איזו פרוטות, מה שלא קיימתי בכל ימי המלחמה.⁷

וכאשר תיאר מפרספקטיבה של שנים מאוחרות יותר את שנות השלב הראשון בבנייתו של המרכז הספרותי, כתב אל לחובר: "היו ימים שהספרות תפסה מקום בראש.⁸ ואכן, ככל הנראה עמדה הספרות באותן שנים בראש, שהרי בכל מעשיהם ודבריהם של ברנר ושל חבריו עוברת כחוט השני הסתירה הנעוצה בעצם מעשיהם. מצד אחד הם מודעים לכך שאין בארץ שום תנאים לבניית מרכז ספרותי, ומצד שני נטועה בהם ההרגשה של "אין ברירה" ושל "צריך".

דומה כי תחושת ה"אין ברירה" – כי אין סיכוי למרכז של הספרות העברית אלא בארץ-ישראל – והתחושה של "צריך" – כי לא יתכן לבנות חברה לאומית בלי שתהיה בה פעילות תרבותית אינטנסיבית ובלי שיתהווה בה קונסנסוס תרבותי – הן שהיוו את המסגרת להקמתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל. לתחושה זו היתה זיקה עמוקה לשני גורמים מרכזיים, שהיו קשורים זה בזה: האחד היה מצבם של המרכזים הספרותיים באירופה, והאחר היה הסטטוס הגבוה שהוענק לספרות ולתרבות בתודעה של החברה הישובית באותה תקופה. שני גורמים אלה היו אחראים במידה רבה להקמתו של המרכז הספרותי בארץ-ישראל.

המרכז הספרותי באירופה הלך והתפורר עוד הרבה לפני גזרות היבסקציה וכמובן עוד הרבה לפני השואה. הוא התחיל להתמוטט כבר לקראת סוף המאה התשע-עשרה, לאחר שאיבד את קהל הקוראים, וכך איבד למעשה גם את התשתית הכלכלית שלו וגם את התשתית האידיאולוגית שהצדיקה את קיומו. בתהליך מורכב איבדה הספרות העברית את הבסיס שלה מטעמים שונים ורבים.⁹ לא כאן המקום לתאר את תהליך גסיסתם של המרכזים הספרותיים

6. ארכיון גנוים (להלן: גנוים), 11265/157.

7. גנוים, 27460/5.

8. גנוים, 11211/103.

9. דן מירון, "לרקע המבוכה בספרות העברית בראשית שנות העשרים", ספר היובל לשמעון

הלקין, ירושלים, 1975, עמ' 487-419.

באירופה, אך ברצוני לתאר בקצרה את הגורמים אשר ארץ־ישראל, למרות כל הקשיים שתוארו קודם־לכן, יכלה להציע להם פתרון ומיקלט ויכלה לשמש להם אלטרנטיבה.

הבעיה העיקרית של המרכז הספרותי באירופה היתה אובדן הדינמיות של קהל הקוראים והסטגנציה שלתוכו נקלע. הספרות העברית איבדה את הקהל הפוטנציאלי שלה בכל הרמות האפשריות: הקהל העממי, זה שהחליף באמצע המאה התשע־עשרה את ה"בוֹכָה מעייֶשה" היידי בספרות עברית מעין־פופולרית, מקורית ומתורגמת, לא היה מעוניין למעשה בספרות האליטרית שהוצעה לו על־ידי דור התחיה; הקהל שאליו למעשה הופנתה הספרות הזאת, הקהל שהיה הנמען הטבעי של הספרות הזו – האינטליגנציה – לא היה זקוק עוד לעברית כשפה מתווכת בינו לבין התרבות, והחל לקרוא את ספרות אירופה במקור, תוך נטישה גמורה של הספרות העברית. לעומת הדור שקדם לו, שעבורו היתה הקריאה בשפה העברית בגדר פריצה אל התרבות, פרצה עתה קבוצת האינטליגנציה העברית בחלקה הגדול אל מעבר לספרות העברית ובכך איבדה הספרות העברית את הנמען שנתן לה לגיטימציה וגם היה אמור לקיים אותה ולשמש הד לדבריה. הקהל העממי, לעומת זאת, לא היה מעוניין בספרות האליטרית שהוצעה לו עכשיו והסתפק במהדורות נוספות של ספרים שזכו להצלחה כעשור שנים ויותר קודם־לכן. אובדן קהל הקוראים, שבא לידי ביטוי בירידה הדרסטית במכירתם של ספרים וכתבי־עת ספרותיים (ירידה של מאות אחוזים, מ־10,000 עותקים ל־1000 עותקים), יצר את התחושה החרیפה שאין עתיד לספרות העברית. ביאליק, ברנר, ברדיצ'בסקי ואחרים כתבו ביאוש מר על אובדנה של הספרות העברית בגלל התמעטות קהל קוראיה. הרגשתם היתה כשל אנשים הכותבים ומפעילים את מכונת הדפוס בחלל ריק. ואילו מעל דפי "המעורר" הכריז ברנר על העברית כעל שפה מתה וראה את עצמו ואת חבריו כ"אחרונים על החומה".

לאור כל זאת היה למרכז בארץ־ישראל יתרון יחסי עצום על פני המרכזים הספרותיים באירופה: בארץ־ישראל הלך ונוצר קהל קוראים, או נכון יותר – פוטנציאל של קהל קוראים אותנטי, שהיה מעוניין למלא את צרכיו התרבותיים בעברית, ויתר על כן, היתה לו מוטיבציה חזקה לעשות זאת.

וכאן אנו מגיעים אל הגורם האחר שאיפשר ועודד את הקמתו של המרכז הספרותי בארץ־ישראל, והוא הסטטוס הגבוה שהיה לספרות בקרב הישוב. בניגוד לגורם שתואר קודם־לכן – מצבם של המרכזים הספרותיים באירופה – גורם שיצר תחושה של "אין ברירה" ו"אין סיכוי" לספרות העברית אלא במרכז הספרותי בארץ־ישראל (תחושה שמפרספקטיבה מאוחרת יותר התבררה כנכונה

בהחלט), היה הסטטוס הגבוה של הספרות בקרב הישוב בבחינת גורם חיובי, שנתן מסגרת ליצירה הספרותית בארץ-ישראל באותן שנים. רק הסטטוס הגבוה של הספרות יכול להסביר את המעורבות הגבוהה של אנשי המפלגות בעשייה הספרותית. כל מדינאי המכבד את עצמו וכל איש ציבור – יהא זה בן-גוריון, ברל כצנלסון, זאב ז'בוטינסקי או ניסן טורוב – ראה חובה לעצמו להקדיש חלק מפעילותו לבעיות הספרות והתרבות, ובמקרים מסויימים – כמו במקרה של טורוב או של ז'בוטינסקי – הציע פרוגרמה מפורטת לתשתית התרבותית הרצויה ואף היה פעיל בהגשמתה. הסטטוס הגבוה של הספרות יכול להסביר את מעורבותו של קהל הקוראים בנעשה בספרות וכן את נכונותם של סופרים רבים לפעול מתוך עמדה אידיאולוגית, בלא שיהיה להם כל סיכוי לגמול חומרי. אך לעומת זאת זכו הסופרים בגמול לא פחות נחשב, שנעשה לאחד הדפוסים הבולטים ביותר באופן קיומה של הספרות העברית בארץ-ישראל, והוא הסטטוס הגבוה שהוענק לסופר בזכות היותו סופר. הסטטוס הגבוה של הספרות ושל הסופר הוא, ככל הנראה, העומד מאחורי הסיפור הבא על ברנר.

ביום ט' בכסלו תרע"ט שלח ברנר לוועד המפקח על הגימנסיה העברית ביפו את המכתב הבא:¹⁰

א.נ.י! לפני שנתיים הוצא בשבילי מן הגימנסיה סכום ידוע (עד לחשבון) לכופר הצבא. בתור משכון לקח ממני כת"י של תרגום הספר "החטא ועונשו". עכשיו, ששעת-המשבר קרובה לעבור, ואני, בתור מורה ובתור מתרגם, נמצא ברשותו של "ועד החינוך", באופן שהחובות שלי יוכלו תמיד להיות נפרעים בשלמותם, הנני חושב שאין שום טעם להחזקת משכון משלי, כערובה לבטחון הסכום הנ"ל, ואני מבקש את כ' הוועד המפקח להחזיר לי את הכת"י. מובן שזה לא יגע בעצם חובתי לפרוע את הסכום לפי החשבון שיעשה.

הסטטוס הגבוה של הספרות נבע מן העובדה שהספרות העברית נתפסה באותן שנים לא רק כחלק אינטגרלי של תהליך התחיה ותהליך הקמתו של הישוב, אלא אף כתהליך הכרחי שאי-אפשר בלעדיו. התרבות העברית נתפסה כמי שמבטאה במידה רבה את ההצלחה או הכישלון להקים חברה לאומית בארץ-ישראל, ולכן היה חלק ניכר מן הישוב מוכן להקדיש לה משאבים גשמיים ורוחניים רבים כליכך. רק הסטטוס הגבוה והמיוחד של הספרות העברית יכול להסביר את העובדה שבאמצע שנות מלחמת-העולם הראשונה, כאשר הישוב בארץ סבל

10. נמצא בארכיון הפרטי של שלמה שבא.

חרפת רעב, הקדיש המשרד הארצישראלי חלק מזמנו לדיוני הוועדה לענייני תרגום. ועדה זו – שקמה כדי להמשיך את הפעילות התרבותית בארץ גם בתקופת המלחמה וכדי לספק פרנסה לסופרים שישבו כאן – יזמה מפעל תרגומים גדול בהיקפו, אפילו במונחים מוחלטים, מתוך מטרה לספק את כל צרכיו של קהל הקוראים בעברית ולהוכיח בעיני את אפשרות קיומה של תרבות עברית מלאה.

הרצון לספק את צרכיו של קהל הקוראים בעברית והרצון להוכיח את אפשרות התמלאות המערכת של התרבות בעברית היה גם אחד השיקולים המרכזיים בפעילות ההוצאה-לאור בשנים הראשונות לקיומו של המרכז הספרותי. ברנר וחבריו הבינו את החשיבות שיש ליצירה הספרותית במסגרת תרבותית מלאה, ורצונם למלא את הארץ בספרים היה בין המוטיבציות החזקות ביותר בפעילות הספרותית באותן שנים, והוא שיצק את הדפוסים הראשונים של אותו מרכז ספרותי. דפוסים אלה היו קשורים בעיקר במדיניות ההוצאה-לאור שהתבססה על שיקולים אידיאיים ואידיאולוגיים, וכן בהיקפו ובאופיו של קהל הקוראים.

את תהליך יצירתו של המרכז הספרותי איפיינה פעילות מו"לית אינטנסיבית של לא פחות מעשרה גופים שונים שעסקו בשנות העשרה בהוצאה-לאור. עם גופים אלה ניתן למנות את ההוצאות סנונית, קוהלת, תלפיות, בית-מסחר לספרים קרוגליאקוב, הוצאת ברנר ירושלים, אחדות-העבודה, לעם, יזרעאל, מולדת, השרון – מרכז עממי להפצת ספרים, בכפר, הספריה החקלאית, יפת, הוצאת המשרד הארצישראלי, הוצאת הפועל-הצעיר וספריה קטנה של אדלר וברכוו. הגופים האלה, שחלקם הגדול פעל במשך זמן קצר בלבד, עבדו בדרך-כלל תוך שיתוף-פעולה, או מתוך אינטרסים דומים. האינטרס המרכזי שלהם היה לספק את צרכיו התרבותיים של קהל הקוראים בתחומים רבים. על כן עסקו ספריהם במיגוון רחב של נושאים. באותה תקופה יצא-לאור, בין השאר, חוברות מדע, מילון אנגלי-עברי, מבוא לפילוסופיה, ואפילו חוברת הדרכה לילדים בענייני מין בשם "הזרע למינהו", שעוררה מתאות רבות. הרצון לספק את צרכיהם התרבותיים של הקוראים בא לידי ביטוי גם ביחס אל הספרות המתורגמת. בניגוד למצב ששרר בשלב השני, הממוסד יותר, בהתפתחותו של המרכז הספרותי – שלב שהתאפיין ביחס עויין אל הספרות המתורגמת שנתפסה כמי שדוחקת את רגליה של הספרות העברית – נתפסה הספרות המתורגמת בשלב הראשון כתנאי הכרחי ליצירתו של מרכז ספרותי בארץ-ישראל. בתקופה שבה יוחסה חשיבות רבה לקיומה של מערכת ספרותית מלאה, מילאה הספרות המתורגמת בהצלחה פונקציה מרכזית בתהליך התמלאו-

תה של המערכת, ולכן חלק לא מבוטל מן הפעילות והיצור הספרותיים היה באותה תקופה של ספרות מתורגמת.¹¹ אולם בעוד שמדיניות התרגום היתה סלקטיבית ושאפה להעניק לציבור הקוראים את המיטב מבחינה אסתטית ומבחינה ערכית (כמובן לפי הנורמות ששלטו באותה תקופה), היתה מדיניות ההוצאה-לאור של ספרות מקורית שונה לחלוטין. ברנר וחבריו עשו מאמץ אדיר להוציא-לאור את כל הספרות המקורית שנכתבה בארץ-ישראל (ברנר אף הוציא-לאור על חשבונו כמה ספרים שהעריך במיוחד, וביניהם ספריהם של עגנון, ראובני ואריאלי). בהוצאה-לאור של ספרות מקורית הכריע בעיקר השיקול של הצורך להוכיח את האפשרות ואף את עצם הקיום של מרכז ספרותי בארץ-ישראל; הצורך לעודד – באופן מלאכותי אפילו – את כתיבתה של ספרות מקורית, ולוותר במקרים רבים על קריטריונים מחמירים של טעם, נעשה גם הוא לדפוס אופייני של המרכז הספרותי בארץ-ישראל ונומק בשלושה גורמים עיקריים: א. הוצאת ספרים מקוריים תעודד את כתיבתם של הסופרים שישבו בארץ; ב. היא תחזק את המרכז בארץ-ישראל ותקטין את תלותו במרכז הספרותי באירופה; ג. היא תעודד את היווצרותה של ספרות עברית ארצישראלית אתונטית.

במכתב אל אנשי "אחיעבר" באמריקה מנה ברנר את הסיבות להוצאת ספרות עברית מקורית באופן הבא:

מטרתנו משולשת היא: א) להגביר את כוח הפרוזה העברית המקורית על-ידי הוצאת סיפורים ומאמרים פובליציסטיים שיש בהם ביטוי שירי, בצורת ספרים שקולי הכמות; ב) לתת לחבר הסופרים הנמצא בארץ-ישראל את האפשרות להדפיס את חיבוריו העבריים, חדשים גם ישנים, פה, ולא יצטרך לנוע מעבר לים; ג) לכנס למקום אחד את הבלטריסטיקה שנוצרה על-ידי מספרינו, גם אלה שאינם אתנו עכשיו בארץ, אם הד החיים הארצישראלים בה.¹²

מערכת נימוקים זו הביאה לכך שהמו"לים ביקשו להוציא-לאור כמעט כל מה שנכתב בארץ-ישראל על-ידי הסופרים שישבו בה, והדבר בא לידי ביטוי גם ביחס המספרי שבין ספרות יפה מקורית לבין ספרות יפה מתורגמת. מתוך 552 הספרים שיצאו-לאור בין השנים 1908 ו-1920 היו למעלה מ-25% ספרות

11. ראה על כך בהרחבה אצל זהר ויעקב שביט, "למלא את הארץ ספרים", הספרות, 25, עמ' 68-45.

12. ברנר, איגרת מס' 689.

מקורית ורק כ-10% ספרות מתורגמת. יחד עם זאת, גם הוצאת הספרות המתורגמת וגם הוצאת הספרות המקורית שאבו מהרצון לגלות פעילות מו"לית ופעילות תרבותית, ובכל מחיר. למרכז הארצישראלי היה חשוב להכריז על דבר קיומו ולהוכיח לא רק את עצם אפשרות קיומו, אלא גם את קיומו בפועל. במכתב שכתב ר' בנימין אל לחובר, אמר: "הלא תשחק בשמעך שהקובץ הראשון יודפס אצלנו רק באלף אקסמפלרים, ואולם הרי הקובץ אינו עיקר אצלנו. העיקר שתחל איזו תנועה."¹³

ואכן החלה איזו תנועה, ומה שחשוב מזה, בפרספקטיבה היסטורית, הוא העובדה שדפוסים הקיום של המרכז הספרותי החלו להיווצר ולהתגבש. חלק מדפוסים אלה, שנקבעו עוד בשלב הראשון, המשיכו לאפיין את הדפוסים של המרכז הספרותי גם לאחר-מכן. כך, למשל, הדפוס הכלכלי של הפעילות המו"לית, שעברה מידיים פרטיות לידיים ציבוריות, ואחר-כך מפלגתיות. זה היה הדפוס שאיפיין את המרכז הספרותי בשלב מאוחר יותר, עד אשר בשנות ה-40 הגיע למצב שבו שלטו המפלגות כמעט בכל בתי ההוצאה-לאור וכמעט בכל כתיבה העת הספרותיים המרכזיים. גם טיבם של השיקולים שקבעו את מדיניות ההוצאה-לאור, שהיו בעיקרם אידיאיים ואידיאולוגיים, המשיך לאפיין את תוכניותיהם של בתי ההוצאה-לאור ואת האיזונוטר שלהם.

אולם חלק מן הדפוסים שאיפינו את השלב הראשון, ובעיקר אלה שנבעו מהתשתית החומרית הרעועה של המו"לות, לא המשיכו לאפיין את המרכז הספרותי שהתמסד בשלב השני. כך למשל תופעת המימסדים המעורבים, שהיתה אופיינית לתקופת ברנר וגם תרמה במידה רבה לגילויי ההירואיות של התקופה, לא היתה קיימת עוד בשלב השני. בתקופת ברנר חסרה ההבחנה בין השלבים השונים בפעילות המו"לית – הסלקציה, היצור וההפצה של הספר. אותם אנשים שכתבו את הספרים הם גם אלה שהיו שותפים ליצורם והם גם שעסקו באופן וולונטרי בהפצתם. מאוחר יותר, עם התמסדות המרכז הספרותי, נוצרה ההבחנה בין הגופים הללו. מערכת היצור התבססה, וכן גם מערכת ההפצה. כמו באירופה, כך גם בארץ, קמו חנויות ספרים ופעלו מסגרות מיוחדות שעסקו בהפצת הספרים בארץ ואף בעולם.

מערכת ההפצה של הספר בתקופה זו חושפת במידה רבה לא רק את המצב הדיפוזי של המרכז הספרותי בראשית דרכו, אלא גם את הפרדוקס ביחסיו עם המרכז באירופה. למרות חולשתו של המרכז האירופי, עדיין היה המרכז הספרותי בארץ תלוי בו. ברנר ניסה לא פעם לפתור את הקשיים שבעבודת

העריכה הספרותית על-ידי פניה לסופרים באירופה שזכו להערכתו. אולם יותר מכל ניסה ברנר, בשמה של הספרות העברית בארץ-ישראל, להתבסס ולוא במקצת על קהל הקוראים שישב באירופה.

קהל הקוראים בארץ-ישראל היה אולי קטן במספרים מוחלטים, אבל גדול מאוד באופן יחסי למספר היושבים בארץ. מספר רוכשי הספרים לא עלה על אלף, אולם בהתחשב במספרם של היהודים שחיו בארץ, שחלק מהם השתייך לישוב הישן וחלקם כלל לא ידע עברית, היה היקפו של קהל הקוראים גדול מאוד באופן יחסי. מתוך אוכלוסיה של 85,000 יהודים לפני המלחמה ו-56,000 יהודים אחריה, היווה קהל הקוראים במונחים מוחלטים כשמינית מן האוכלוסיה. זהו מספר עצום של קוראים, במיוחד בהשוואה לימינו, ואם נתרגם אותו למונחים של היום, משמעותו היא מכירה של ספר בקרוב ל-40,000 עותקים – מספר שספרים מעטים בלבד מן הספרות הקנונית זוכים לו. היקפו הגדול של קהל הקוראים בולט במיוחד על רקע מערכת ההפצה שבקושי היתה קיימת, ועל רקע מחירו הגבוה של הספר. כאמור, העירוב של התפקודים המו"ליים באתה תקופה בא לידי ביטוי גם בכך שלא היתה קיימת מערכת הפצה נפרדת. הוצאות הספרים עסקו בהפצת הספרים באופן לא מאורגן, בדרך-כלל, ופעמים רבות על בסיס וולונטרי. על פי רוב נשלחו הספרים להפצה על-ידי הסופר או על-ידי ידידיו או על-ידי ההוצאה, שהעבירה אותם לחנויות הספרים המעטות, או שנמכרו אישית על-ידי הסופר, שמכר אותם לאנשים שאתם בא במגע. שלא כבאירופה, נאלץ בדרך-כלל הקורא הארצישראלי ליזום בעצמו את רכישת הספר, ורק קורא בעל מוטיבציה חזקה ובעל אינטרס בקיומה של הספרות העברית – כפי שאומנם היה הקורא בארץ-ישראל – יכול היה להבטיח את המכירה במספרים הגדולים-יחסית שתוארו לעיל. נוסף לכך נאלץ הקורא לשלם בעד הספר מחיר גבוה ביותר, שנע בין שכר עבודה של יום אחד לשכר יומיים. רכישת הספר העברי, במיוחד בתקופה של מחסור בעבודה, היתה איפוא קשה ביותר.

אחד הנסיונות הבולטים להתגבר על היקפו האבסולוטי הקטן של קהל הקוראים נעשה באמצעות פניה לקהל הקוראים באירופה ובארצות-הברית. דפוס זה של הפצה המשיך לאפיין את המרכז הספרותי גם בשלב השני להתפתחותו, ולמעשה עד לשואה. אולם הוא התגלה מהר מאוד כמשענת קנה רצון. התברר כי קהל המליונים הפוטנציאלי באירופה אינו יכול לרכוש יותר מכמה מאות עותקים של הספר העברי, ולכן למעשה לא יכלה המו"לות העברית בארץ-ישראל להיבנות עליו.

אופיו של קהל הקוראים לא השתנה בהרבה בשלב השני של התפתחות

המרכז הספרותי, אם כי באופן יחסי היה קהל הקוראים גדול יותר בהיקפו דווקא בשלב הראשון. גם מאוחר יותר היה צריך קהל קטן לפרנס ספרות בעלת תוכניות גדולות ומעשים רבים. לכן נאלצה חלק מהפעילות המו"לית להמציא לה קהל מלאכותי או לוותר על ההסתמכות על קהל קוראים (מה שיכול להסביר את דפוס התמיכה בתרבות האליטרית על-ידי מוסדות הישוב, מוסדות מפלגתיים ואף מוסדות פרטיים). לעובדה זו היתה השפעה מרחיקת-לכת על אופי התפתחותה של הספרות העברית בארץ-ישראל ובמיוחד על התרבותה – שלא כאן המקום לתארם – אך ללא ספק היתה לה גם נגיעה למאבק החריף שהתנהל לאחר עלייתו של ביאליק לארץ עם חבורה ספרותית, חבורת "כתובים", שביקשה לתפוס את מקומו במימסד הספרותי.

כאשר עבר המימסד הספרותי וביאליק בראשו מאירופה לארץ-ישראל, הם גילו לתדהמתם, זמן קצר לאחר בואם, שתי תופעות בתרבות העברית בארץ-ישראל. התברר להם שלא באו אל ארץ לא זרועה, אלא לחברה שבה הלך והתבסס בחמש-עשרה השנים האחרונות מרכז ספרותי שדפוסיו היו בתהליך התגבשות וחלק מהם כבר נהפכו לדפוסים קבועים. הדבר היה נכון לגבי חלק ניכר ממיבנה הפעילות המו"לית, לגבי אופיו והרכבו של קהל הקוראים, לגבי צורת ההתארגנות של הסופרים ומעמדם בחברה ואף לגבי התשתית הכלכלית של הספרות. הפתעה עוד פחות צפויה היתה להם בעובדה שתוך זמן קצר קמה בארץ קבוצה של סופרים אשר לא זו בלבד שלא היתה מוכנה לקבל את מרותם במרכז הספרותי, אלא אף ביקשה להציע להם אלטרנטיבה, במאבק שהיה כמעט אלים, וודאי שהיה אלים מילולית. לא כאן המקום לתאר את טיבו והתפתחותו של המאבק על השליטה במימסד הספרותי בארץ ישראל.¹⁴ ברצוני להזכיר רק שני עניינים אופייניים למאבק זה: העובדה שמפרספקטיבה היסטורית נראה שבתקופת השלב השני היה תהליך בנייתו של המרכז הספרותי בארץ במידה רבה הומולוגי לתהליכים דומים שחלו במגזרים אחרים של התארגנות החברה הישובית, כלומר, הקמה ברוזמנית של המימסד על מכלול מרכיביו, תוך כדי המאבק על השליטה בו. והעניין האחר – העובדה שהמרכז הספרותי בארץ-ישראל יכול היה להרשות לעצמו מאבק מעין זה, האופייני תמיד לחיים ספרותיים "נורמליים", משום שכבר בשלב הראשון החלו להיווצר הדפוסים של חיים ספרותיים ושל המרכז הספרותי שהונחו היסודות לבנייתו.

מתוך תחושת חוסר ברירה והרגשה כי העת קצרה, בנו ברנר וחבריו את המרכז

14. זהר שביט, "התפתחותם של החיים הספרותיים בארץ-ישראל", הספרות, 29, עמ' 13-22.

הספרותי בארץ-ישראל, כפי שכתב ברנר במכתבו ללחובר ב-7 באפריל 1912: "כי לא ידע האדם, לחובר, את עתו, ולפיכך מן הראוי שיעשה האדם בכל שעה כפי יכולתו וכפי האפשר - ומידו!"¹⁵ הם פעלו מתוך מודעות לסתירה העצומה שליוותה את כל פועלם, סתירה בין הצרכים לבין האפשרויות, סתירה שקבעה בסופו של דבר את אופיים של דפוסי הקיום של המרכז הספרותי בארץ-ישראל, ודרשה מהמעורבים בדבר נכונות להקרבה אישית עצומה. לא לשווא טען ברנר לאחר פשיטת-הרגל הכספית של אחדות-העבודה כי "אין בשבילי לא עם ולא עולם",¹⁶ ולא לשווא תיאר את עצמו במכתבו אל מנחם פוזננסקי באופן הבא: "והגני הדווי והסחוף עבד ספרותנו י.ת.ב."¹⁷

15. ברנר, איגרת מס' 520.

16. ברנר, איגרת מס' 592.

17. שם, שם.

